

Varför alla hatar Helgo Zettervall

Johan Fowelin

Min morfar var en anspråkslös man med mild humor. Han var universitetsbibliotekarie och amatörastronom. Mot slutet av sitt liv hedrades han med en doktorstitel efter en avhandling om renässansfursten och astronomen Tycho Brahe. En spränglärd historia om astronomi och samtidigt en rafflande thriller om 1500-talets hovintriger. Dessutom var min morfar trevlig och därför uppskattad i sällskapslivet. Det är i alla fall så jag vill minnas honom. Han dog 1982. Jag sörjde honom men kommer ihåg att jag hade svårt att visa min sorg bland alla vuxna och gamla som jag inbillade mig hade känt honom längre och bättre. Begravningen ägde rum i Allhelgonakyrkan i Lund. Jag försökte, så gott jag kunde, hedra hans minne genom att ta en bild på ceremonin med den bästa kameran jag hade vid denna (analog) tid; en Rolleiflex, ordentligt uppställd på stativ. Jag försökte till och med lätta upp det hårda ljuset med blixtar på ett par bilder. Det misslyckades och slog sönder stämningen fullständigt. (Sedan dess har jag lärt mig att det befintliga ljuset är bäst även i dunkla interiörbilder.)

Att begravningen hölls i Allhelgonakyrkan var ingen slump. Min morfars föräldrar hade varit kyrkomusiker, vilket var uppskattat i en tid när musik var en bristvara och alla gick i kyrkan. Fadern blev med tiden hörselskadad, som alla andra musiker som spelar på för hög volym. Då tog hans fru över ruljangsen i den spritt nya Allhelgonakyrkan (färdig 1891) i Lund. Ritad av stjärnarkitekten Helgo Zettervall (1831-1907). Släktkrönikan förtäljer om hur stolta de var över att få tjänstgöra i en så tjusig anläggning. Toppmodern dessutom. Men allt detta är kuriosa och har ingenting att göra med det jag kommer skriva om vidare. Jag har ingen annan relation till arkitekten och jag är hädanefter helt objektiv...

Och samtidigt, som ett barn av efterkrigstiden, uppvuxen i en av dessa många städer med sönderslagen stadskärna och monotona miljonprogram (Södertälje) blev min upplevelse av det zettervallska kyrkorummet en uppenbarelse. Estetiskt understimulerad av den arkitektoniska tråkighet som präglade min uppväxt i en medelstor stad i skuggan av Stockholm, blev minnesstunden i den rikt dekorerade Allhelgonakyrkan en ögonöppnare. Kunde verkligen arkitektur i Sverige vara så här lustfylld och "over the top". Las Vegas innan Las Vegas. Gotik mer gotisk än under gotiken, för att citera Verner von Heidenstam och gå händelserna lite i förväg. Fick man göra så? För min del var svaret givet. Varför är en stålbalk alltid bättre än en kolonn? Rå betong alltid bättre än färgad puts? Varför är ornament alltid "höger" när jag själv såg mig som "vänster"? Varför var det så förtvivlat otillåtet att glädjas åt dekoration 1982, trots att människor gjort det i alla tider före mig?

När jag några år senare slet mig loss från min ofrivilliga exil i svensk förortslimbo och började plugga konstvetenskap fick jag ännu mer vatten på min kvarn. Jag blev en fullfjädrad postmodernist. En strömning som låg i tiden och väl formulerade min längtan efter nya idéer och framför allt; ett alternativ till modernismens

Allhelgonakyrkan, Lund, 1887-91

Foto: Johan Fowelin, januari 1982

våta filt som lagt sig över hela kulturlivet inklusive arkitekturen. En bit in i studierna ingick en uppsats som en obligatorisk del. För att lösa den hamnade jag i Arkitekturmuseets (ett namn som var fullt tillfredsställande och inte hade behövt bytas ut av klåfingriga kulturbyråkrater, vilka borde engagerat sig i verksamhetens innehåll och kvalitet i stället) förnämliga arkiv. Där genomförde jag en ganska avancerad reprofotografering (med Rolleiflexen igen, om jag inte minns fel) av de ritningar och dokument jag behövde för uppsatsen. Detta ledde i sin tur till att jag blev erbjuden en projektanställning på museet med uppgift att göra högkvalitativa reproduktioner av Gunnar Asplunds kvarlåtenskap. Ett välkommet avbrott i min annars bohemiska frilanstillvaro och innebar fasta arbetstider, avtalsenlig lön och strikt reglerade fikapauser. Under en av dessa trevliga stunder på Skeppsholmen kom en arkitekt, gissa vilken, på tal i fikarummet. Jag råkade säga att Helgo Zettervall var en bra arkitekt, vilket jag inte borde gjort. Det blev knäpptyst, man hade kunnat höra en knappnål falla, ni vet. Det blev pinsamt, jag kände mig verkligen utfrusen men efter en stund säger någon trevande (jag älskar denna person som jag glömt vem det var!) att kanske den unge mannen har en poäng. Möjligen kan det finnas någon kvalitet i den sena 1800-talsarkitekturen, som vi missat under lång tid av absolut, auktoritär och självgod modernism. De flesta runt fikabordet var nog fortfarande övertygade om att jag mest gav uttryck för ungdomligt oförstånd men den dåliga stämningen försvann åtminstone.

Sedan dess har det gått lång tid och Helgo Zettervall, tillsammans med andra 1800-talsarkitekter har omvärderats. Kanske mycket för att man uppskattar det arkitektoniska hantverk och detaljarbete som vid denna tid fortfarande var på en hög nivå. Men även arkitekturen som sådan betraktas idag i ett mer försonligt ljus. Vi kan nu erkänna att Helgo Zettervall hanterade den tidstypiska, historiska stilrepertoaren mästerligt. Hans handlag

var lätt, självklart och utan tvekan. Exteriörerna skjuter i höjden med driv och elegans. Fasader dekorerats med livliga mönster och många figurer. Ingen kan påstå att en interiör av Zettervall är ful. Det finns ett virtuost drag i hans arkitektur som ibland blir provocerande självsäkert. Det är poppigt och svängigt, volymen är uppskruvad till 11 och tempot är ”upbeat”, för att tala musikspråk. Men det blir sällan banalt vilket mycket hänger ihop med

tonträffen i detaljerna. Vilket i sin tur var ett resultat av arkitektens ofta handfasta närvaro i byggprocessen. När jag ser flera av hans byggnader efter varandra kan jag likväl drabbas av ett slags utmattningssyndrom. Det är så rikt, så mycket form och krumelurer att jag önskar lite salt bland allt det söta. Lugn och ro, helt enkelt. En invändning som, å andra sidan faller platt till marken då det som omger ett Zettervallhus sällan är ett annat Zettervallhus

Gravkapell Sölvborg, 1872

Foto: Johan Fowelin, oktober 2016

Universitetshusets aula, Lund, 1877-82

Foto: Johan Fowelin, november 2016

utan oftast en hoper utslätad och sömnig ”mel-lanmodernism” där Zettervall blir det befri-
ande undantaget. Men ändå kan förklara något
av kritiken som kom att riktas mot honom
under 1900-talet.

Även om vi ser en uppvärdering av Helgo
Zettervall och hans fristående egna byggnader
kvarstår kritiken av hans kyrkorenoveringar.
Inom byggnadsvården framstår han alltså
som självvårdig och hårdhänt. Något av en res-
taureringskonstens Socker-Conny som om han
hade funnits, kunnat verka under devisen; *med
en schysst järnspira slår man världen med
häpnad!* (Ni får ursäkta stilbrottet men Joakim
Pirinens seriefigur dök upp samtidigt med min
sejour på Arkitekturmuseet och diskuterades
lika livligt runt fikabordet som vår arkitekt-
vän. Den brutale seriefiguren var dock mindre
kontroversiell på 1980-talet än arkitekten...).
Både Lunds och Uppsala domkyrka byggdes
om drastiskt till något Helgo Zettervall tyckte
var bättre än originalen. Med friskt mod och
nästan obegränsad arbetskapacitet, stöpte han
om dessa och andra byggnader till hur de borde
sett ut snarare än hur de någonsin tidigare ge-
staltats. Allt enligt principer som utarbetats av
Viollet-le-Duc i mitten av artonhundratalet vid
renoveringen av Notre Dame i Paris. Målet var
att återföra den renoverade byggnaden till dess
ursprungliga och ideala form. Att renodla den
stil som man ansåg var sann och äkta, baserade
på arkeologiska studier och ovedersäglig fakta.
De tillägg en gammal byggnad oundvikligen får
under århundraden betraktades som ovid-
kommande och revs helt sonika bort. Särskilt
barockens och rokokons omgestaltningar möt-
tes med förakt och skulle till varje pris raderas
ut. Den medeltida katedralen måste åter till
medeltiden, basta! Att tolkningen kunde vara
subjektiv och tidsbunden var inget man ville
kännas vid. Lunds domkyrka blev åter en kate-
dral i romansk stil från 1100-talet. Och faktiskt
en mycket trovärdig sådan. Helgo Zettervalls
formkänsla sviker honom inte för en sekund.
Gestaltningen är lika konsekvent som klockren

och nästan alla i Lund har älskat ”den gamla
damen” alltsedan hon stod renoverad och klar
1878. Alla utom Carl Georg Brunius (1792-1869),
en högt meriterad akademiker och arkitekt som
hade påbörjat restaureringen av domkyrkan
några decennier före Zettervall. Från första
dagen när Helgo Zettervall kommer till Lund
motarbetar Brunius honom i kraft av ålder och
auktoritet då han menar att Zettervall tar sig
alltför stora arkitektoniska friheter. Brunius
sparar inte på krutet, ger förklenande omdömen
om Zettervalls enkla bakgrund och dåliga smak.
Zettervall själv beskriver mötet med Brunius
som att bli kastad ”rakt ner i djävulens gap” men
ger igen genom att kalla Brunius för en klåpare
till arkitekt (vilket träffade mitt i prick eftersom
Brunius egentligen var professor i grekiska
språk och saknade formell arkitektutbildning).

Med Uppsala domkyrka blir det än mer
problematiskt. När Zettervall sätter igång 1885
har byggnaden stora arkitektoniska kvaliteter
även om skicket är dåligt. Ursprunget var från
1200-talet men den dominerande stilen var
tysk tegelgotik från 14- och 1500-talen. Efter en
brand 1702 byggdes kyrkan om av Nicodemus
Tessin d:y, senare Carl Hårleman och fick tydlig
barockprägel. Zettervall beslutade, trots intern
opposition att domkyrkans nya gestaltning skul-
le utformas med franska höggotiska förebilder.
Något som aldrig varit ett historiskt faktum
utan baserades på arkitektens smak och sam-
tidens arkitekturmode. Stärkt av framgångar
och en nyvunnen position som chef för Överin-
tendentsämbetet (senare Kungliga Byggnads-
styrelsen) skrider Zettervall till verket med stort
självförtroende. Stora delar av fasadytan revs
och det handslagna teglet, delvis från medelti-
den ersattes med maskinslaget och nytillverkat.
Ornamentiken utfördes med ett oprövat mate-
rial som tillverkaren garanterade hade bättre
hållbarhet än kalksten; cement. Takstolar och
andra konstruktionselement utfördes i stål
eftersom Zettervall på många vis var en modern
och praktiskt sinnad arkitekt. 1893 stod Uppsa-
ladomen klar i bländande gotiskt nyskick.

Lunds domkyrka, 1868-78 (ombyggnad)

Foto: Johan Fowelin, november 2016

Kritiken kom omgående och var förkrossande. Opinionen hade vänt bort från idealiserande historiska stilar för att hellre se autenticitet i nationalromantisk anda. 1893 publicerar adelsmannen, nationalskalden och romantikern Verner von Heidenstam en artikel i Dagens Nyheter, med titeln ”Modern barabarism”. I den avlossar han en skarp, personlig och känsloladdad salva direkt riktad mot Zettersvalls arbete med Uppsala domkyrka. Även andra renoveringsprojekt som pågick i landet fick en rejäl släng av slev (Grips-holm, Vadstena m.fl.). Med kulturkonserverativ patos pläderar han för pietet och autenticitet. Patina blir en metafysisk kvalitet som alltid är värd att försvara: *En ålderdomlig byggnad är liksom relikens sammanvuxen med anekdoter, med verkliga eller diktade handlingar, med lifvet sjelft, med menniskor, hvilkas blod vi bära och hvilkas sräfvanden vi ärft.* I samma skrift blir han stundtals lika rolig och drastisk som sin ärkerival August Strindberg, när han skriver om utgrävningarna av kyrkorummens gravkryptor: *Nej, jag betalar ingenting för att man leder gasrör genom min stamfars mage!*

Heidenstams litterära inflytande kom snart att minska, mycket på grund av fejden med Strindberg vilken, sin vana trogen, hänger ut honom som en ärkekonserverativ stofil. Men hans förtvivlade upprop om kulturminnesvård kom att bli märkvärdigt profetiskt. Under nationalromatiken, modernismen och ända in i våra dagar blev och är Heidenstams pietism, i princip ett byggnadsantikvarisk rättesnöre. Visserligen tolkat på olika vis vid skilda tidpunkter, men värnandet om samlade kulturlagers betydelse vid restaureringar, har sedan Heidenstams tid varit normgivande. Vilket är fullt rimligt och bara innehåller en stor motsägelse. Under modernismen placerades alla dessa hänsyn i marginalen. Att samtidigt omsorgfullt skrapa fram en enstaka klenod, högljutt kritisera Helgo Zettersvall och i samma ögonblick sätta grävs-koporna i hela stadsdelar av äldre bebyggelse

gick då an. Mot bakgrund av vad som skedde i svenska stadskärnor på 1960-talet framstår Zettersvalls ”vandalism” som en mild västanfläkt och ett under av antikvarisk förståelse och arkeologisk respekt.

Men någon ljusning för Zettersvall eftermäle var ändå inte i sikte under modernismen. Ornament i allmänhet och nygotiska stilrenoveringar i synnerhet, stod så lågt i kurs att det i praktiken var ett skällsord. Till råga på allt vittrade dekoren på Uppsala domkyrka sönder redan efter par decennier. Inte heller det nya teglet höll måttet. 1935 var situationen så akut att man fick ha skyddstak för att inte folk skulle få rasmassor i huvudet. Visserligen hade Riksantikvarien Sigurd Curman mot alla odds 1931 förespråkade reparation av kyrkan, med Zettersvalls gestaltning som utgångspunkt. Utifrån de nya och försiktigare restaureringsprinciperna förstod han att även Zettersvalls idé kunde ha ett värde och ville hellre byta skadat tegel och ersätta cementdetaljer med kalksten. Men arbetet förhalades, olika kommittéer tillsattes och 1941 förordades ”ett fullständigt utplånande av den sista, olyckliga restaureringens hela yttre arkitektur”. Med utgångspunkt i ett förslag av Ragnar Östberg satte skyddsarbeten igång som innebar att all lös ornamentik eliminerades. Men inte heller Östbergs förslag fullföljdes. Det betyder att en av landets viktigaste byggnader varken är gotisk, barock eller nationalromantisk. Och naturligtvis inte modernistisk även om en restaureing gjordes 1971-76 som tillförde element i glas och betong. Byggnaden är fortfarande stålig men saknar, som ett resultat av detta, arkitektonisk hållning. Uppsala domkyrka är helt enkelt en stympad skönhet! Interiören, däremot, är fortfarande magnifik och intakt. Nu har dessutom Zettersvalls verk fått en förlåtande patina som gör att frågan om vad som är original och kopia börjat spela ut sin roll. Kanske till och med Verner von Heidenstam hade tyckt om den om han sett den idag.

Uppsala domkyrka, 1885-93 (ombyggnad)

Foto: Johan Fowelin, november 2016

Om nu någon även efter ovanstående argumentation fortfarande hyser tvivel om Helgo Zettervalls begåvning, utgår jag från att dessa snart kommer att skingras. Inom kort (februari 2017) utkommer en stor biografi och verksförteckning om arkitekten av Anders Bodin (författare, arkitekt och kulturarvsspecialist på Statens fastighetsverk). Som ett resultat av flera decenniers grävande i arkiv presenterar han ”Helgo, the complete works” (min titel) i fyra band. Då får vi hoppas att alla nedlåtande omdömen om en av vårt lands största, skickligaste och hårdast arbetande arkitekter för evigt är ett minne blott. Vem vet om det i så fall inspirerar en arkitekt att göra en angenäm tripp till en katedral eller varför inte en nått liten landsortskyrka i Skåne. Men lek också med tanken på att några representanter för byggindustrin träffas på Blasieholmen i Stockholm och reflekterar över hantverkskvaliteten i någon av Zettervalls mästerverk på platsen. Och tänk om även politiker och allmänhet gjorde samma sak så att attityder, politiska och ekonomiska strukturer plötsligt kunde förändras. Då skulle det kanske leda till att dagens byggarbetare fick chansen att utföra sitt värv, om så bara bara med en bråkdel, av den omsorg hans eller hennes föregångare fick när de byggde Palmeska huset, Bolinderska palatset eller Fersenska terrassen. Då kanske Zettervalls arkitektur inte längre skulle framstå som gammal utan i själva verket tjäna som exempel på långsiktigt och hållbart byggande för framtiden. En nyttig påminnelse om en byggnadskultur utan den massproducerade kortsiktighet dagens hetsbyggen representerar. Visa vägen till bättre, vackrare och tåligare material, oavsett vilken stil som gäller. Och bli en del av en nödvändig förändring mot ett mer miljövänligt byggande. Kanske det osannolika inträffar att någon dessutom snappar upp en dekorativ figur och införlivar den elegant i sitt nya hus. Om bara något litet av detta inträffar får jag genast skynda mig att byta ut rubriken till denna text. Till den mindre slagkraftiga, men betydligt mer hoppingivande: Varför lyckligtvis, nästan ingen längre hatar Helgo Zettervall! ■

Bräkne-Hoby kyrka, 1868-72

Foto: Johan Fowelin, oktober 2016

Palmeska huset, 1884-86 och Fersenska terrassen, 1881 (ombyggnad), Stockholm

Foto: Johan Fowelin, november 2016

